

Anholdelse og fængsling gennem tiderne

Af JØRGEN SMITH

Jyske Lov

De udførlige bestemmelser i den nugældende retsplejelovs kapitler 69 og 70 om anholdelse og varetægtsfængsling er resultater af en udvikling, der har været lige så længe, som der har været lov og ret i Danmark.

Det har til alle tider været en forudsætning for strafforfølgningen af lovovertrædelser, at man har kunnet få fat på gerningsmanden, og at man om fornødent ved tvang har kunnet sikre sig hans nærværelse, når sagen skulle gennemføres. De ældste danske lovbestemmelser herom findes i de såkaldte landskabslove fra 1200-tallet, hvoraf de skånske og sjællandske var samlinger af nedskrevne ældre love, medens Jyske Lov var en egentlig lovebog, givet i 1241 af kong Valdemar Sejr med tilslutning af rigets stormænd. Den var bestemt til at skulle gælde for Jylland og Fyn, men den blev efterhånden også anvendt i rigets øvrige landsdele.

I de forskellige landskabslove fandtes der ret ensartede forskrifter om pågribelser af forbrydere, særligt af tyve. De vil blive gengivet her efter Jyske Lov.

I 1200-årene og længe derefter blev domsmagten udøvet af landstingene, der indtil da også havde været landsdelenes lovgivende forsamlinger, og af de helt lokale herredsting, hvortil der senere kom byting og birketing. Oprindeligt havde sikkert alle de fremmødte taget del i afgørelserne, men udviklingen gik i retning af, at pådømmelsen af straffesager blev overladt til udvalgte snævrere kredse. Påtalen af forbrydelser var normalt de forurettedes anliggende, og det samme gjaldt pågribelsen af de skyldige. Kongen var repræsenteret overalt i riget af de såkaldte ombudsmænd, der kunne virke i tæt tilknytning til tingene uden, som deres efterfølgere, en senere tids landsdommere, herred-, by- og birkefogder, at have del i domsmagten. Det hørte med til deres pligter at tage imod pågrebne forbrydere som varetægtsfanger, når de fik dem overgivet af de forurettede.

De regler, der kommer nærmest ved vor tids bestemmelser om anholdelse og varetægtsfængsling, fandtes i hovedsagen i Jyske Lovs 2. bog, kapitlerne 86 ff. om tyveri. Efter Kap. 94 (»Om bånd«) måtte en mand ikke binde en anden mand, medmindre han havde grebet ham med noget stjålet i hænde, eller han havde grebet ham ved nattetid i sit hus, og der var sikre tegn på, at manden var kommet for at stjæle. Det vil ses, at bestemmelsen trods udtryksformen ikke var helt udtømmende.

Når en mand havde rejst tyverisag mod en anden og havde grebet ham med tyvekoster i hænde, skulle han binde dem på hans ryg og føre ham til tinge, hvor den bundne skulle overgives til kongens ombudsmand, der skulle udvirke, at tinget pådømte tyveriet, kap. 86.

Om straffen for tyveri gjaldt det, at såfremt det stjalne havde en værdi af en halv mark eller mere, kunne ombudsmanden lade tyven hænge uden dom. Tidligere havde den bestjålne selv kunnet stå for henrettelsen, men det forbød loven nu, kap. 87. Når talen var om tyverier af genstande af ringere værdi, skulle tyven, uanset hvor lille værdien var, mærkes som tyv og bøde tre mark til kongen. I gentagelsestilfælde skulle straffen også her være døden ved hængning, kap. 89.

Skulle det ske, at en mand bandt en tyv eller en anden mand, men derefter slap ham løs uden at føre ham til tinge, skulle han bøde 40 mark til den pågældende og lige så meget til kongen. I et sådant tilfælde måtte ombudsmanden

Jørgen Smith. Pensioneret politimester. Var politimester i Rudkøbing fra 1961 og i Frederikssund fra 1972. Har forfattet en lang række historiske og faglige artikler i diverse tidsskrifter. Jørgen Smith har siden Politihistorisk Selskabs start bidraget med en lang række artikler om politi- og retshistoriske emner.

ikke rejse nogen sag, uden at den bestjålne klagede over tyveriet. Hvis derimod en tyv, der var fanget og bundet sammen med tyvekosterne, var undsluppet ved flugt, før hans sag var pådømt ved tinget, måtte man gribe ham, hvor man fandt ham, og gøre ham hans ret, dvs. hænge ham. Skulle han efter flugten af egen fri vilje møde op på tinge, havde han dog ret til at være på fri fod under sagens behandling, kap. 90.

Hvis ombudsmanden ikke ville tage imod en tyv, der blev afleveret bundet til ham, forbrød han sit embede og skulle bøde 40 mark til kongen og det samme til tyvens frænder. I dette tilfælde blev den bestjålne uden ansvar for tyvens eventuelle flugt, kap. 88. Såfremt ombudsmanden, der havde modtaget en bunden tyv på tinge, slap ham løs, uden at han var blevet brændemærket, kunne tyven ikke senere rejse sag mod den, der havde bundet ham, kap. 91.

En formodet tyv, der blev taget med noget stjålet i hænde, og som ikke kunne oplyse, hvorfra han havde det, måtte bindes. Det samme gjaldt, hvis det som han oplyste, ikke kunne opnås bekræftet. Den mistænkte fik ikke lov til at henvise til flere end tre påberåbte hjemmelsmænd, kap. 92.

Ifald der blev fundet tyvekoster i et ransaget hus, skulle alle, der blev pågrebet i huset, anses for tyve, men det var kun husbonden, der måtte bindes, medmindre noget af det stjålne blev fundet i en anden beboers lukkede gemmer, kap. 98 og 99.

Hvis der under en ransagning i et hus, hvor manden ikke var hjemme, blev fundet tyvekoster, måtte man ikke binde hans hustru eller føre hende ubunden bort. Man måtte afvente mandens hjemkomst, kap. 110.

Uden at loven blev ændret, blev fængsling også gjort anvendelig på personer, der blev grebet på fersk gerning i voldtægt eller forbrydelser, der kunne straffes på liv og lemmer, såsom mordbrand, »stirov« og forskellige kvalificerede former for drab.

Langt det hyppigst anvendte middel til at sikre en lovovertræders nærværelse var økonomisk sikkerhedsstillelse, borgen, der kunne præsteres af ham selv eller af en, der »gik i borgen« for ham. Blandt reglerne herom fandtes kap. 63, hvor det bl. a. hed, at hvis den, der var gået i borgen for en sigtet persons tilstedeværelse, opdagede, at den sigtede ville flygte, skulle han melde det til ombudsmanden, der skulle tage den sigtede i forvaring. Det måtte anmelderen ikke selv gøre, medmindre han ved sikkerhedsstillelsen havde taget den sigtede »i stok« eller lagt ham i lænker.

Som forskrifterne var udformet og blev anvendt, måtte fængsling nok være en forholdsvis sjælden foreteelse. Selvom tyveri vel ofte forekom, var det i

relativt få tilfælde, at der kunne blive tale om, at gerningsmanden skulle tages i forvaring.

Kravet om, at den skyldige skulle være pågrebet på fersk gerning, måtte føre til en stærk indskrænkning af fængslingstilfældende. At ombudsmanden kunne lade en tyv hænge uden at afvente domfældelse, når det stjalne var 3 mark eller mere værd, må have trukket i samme retning.

De fængslinger, der forekom, må også have været kortvarige - fra ombudsmandens modtagelse af forbryderen til den først påfølgende tingdag. Sagernes behandling kunne ikke trække længe ud, da pågribelsen og fængslingen var bygget på, at den pågældende var taget på fersk gerning, således at bevisførelse var overflødig.

Man kunne ikke ønske sig et større antal anbringelser i forvaring. Oprindeligt havde det været den forurettede, der skulle sørge for, at gerningsmanden blev sikkert forvaret, hvad der let kunne være en umulighed, men selv efter at det var blevet ombudsmandens opgave, kunne besværet med at få fanger anbragt i kældere, tårne eller andre tilstrækkeligt sikre rum og få dem bespist, være en stor byrde.

Fra slutningen af 1200-tallet har man vidnesbyrd om eksistensen af stadsfængsler eller arrester. Der findes omtale af en årlig afgift på 4 penninge til ombudsmanden (fogden) som betaling for at holde tyve i forvaring fra de blev pågrebet og til tingdagen.

Fra Jyske Lov til Danske Lov

I tiden mellem Jyske Lov og Danske Lov af 1683 blev det danske samfund og dets styre fuldstændigt forvandlet, ikke mindst på grund af to meget forskellige omvæltninger, reformationen i 1536 og enevældens indførelse i 1660. Den frie bondestand, som samfundet tidligere byggede på, var nærmest forsvundet. Fremkomsten og udviklingen af byerne medførte også en væsentlig forandring af samfundet. Den folkelige deltagelse i lovgivningen og i retternes virksomhed var hørt op. Domsmagten blev nu udøvet af kongelige embedsmænd, landsdommere, herreds- og byfogder, og indenfor de adelige godsers områder af birkefogder, der var udnævnt af godsbesidderne, som havde hals- og håndsret over bønderne.

På denne baggrund virker det påfaldende, at den nye lovebogs regler om anholdelse af forbrydere på middelalderlig vis kom til at handle om, hvornår en person måtte bindes. De almindelige bestemmelser herom kom til at ud-

gøre et kapitel 19 i Lovens 1. bog. »Om bånd og fængsel«, hvori fængsling trods overskriften ikke er omtalt.

I 1-19-1 hedder det, at ingen måtte bindes, medmindre han var grebet på fersk gerning i en forbrydelse, som kunne medføre straf på liv og lemmer, eller han på tinge havde tilstået en sådan forbrydelse eller var dømt for den. Var disse betingelser ikke opfyldt, havde han krav på at være på fri fod, når han stillede borgen for sig. Dog måtte også den bindes, der om natten fandtes i anden mands hus eller gård, når der var sikre tegn på, at han var kommet der for at stjæle eller udøve vold, 1-19-2.

Den, der af en eller anden grund havde bundet en anden, men slap ham løs uden at føre ham til tinge, skulle bøde 60 lod sølv, 1-19-3. Hvis en misdæder slap løs af bånd og fængsel, måtte man gribe ham der, hvor man fandt ham, 1-19-4. Såfremt »husbonden« eller øvrigheden ikke ville efterkomme en sagsøgers begæring om at modtage en misdæder og tage ham i forvaring, skulle sagsøgeren være fri for ansvar, og »husbonden« eller øvrigheden skulle bøde 60 lod sølv, 1-19-5. Den som bandt en anden med urette, skulle af med den samme bøde, 1-19-6. En ret til at binde rasende og galne personer blev hjemlet ved 1-19-7.

Den gamle bestemmelse om tyven, der med kosterne bundet på ryggen skulle føres til tinge og overgives til ombudsmanden, gik igen i 6-17-4, blot let »moderniseret« ved at afleveringen nu på landet skulle ske til »husbonden«, og i købstæderne til den kongelige foged. Til de middelalderlige regler blev der føjet en fra 1558 stammende bestemmelse af tilsvarende type: Hvis en tjener eller skytte uden husbondens vidende dristede sig til at skyde vildt på kongens vildtbane, skulle han anholdes af hvem, der formåede det, bindes og føres til tinge for der at blive dømt fra livet.

Ved 6-6-13 blev der indført en streng anholdelsespligt for almindelige mennesker, hvis de var kommet til at overvære et drab. De skulle pågribe drabsmanden, og hvis han slap bort, skulle de sætte efter ham. Lykkedes det ikke straks at fange ham, skulle de fortsætte jagten. Hvis de ikke fik fat på ham inden 8 dages forløb, skulle de straffes med bøder, og hvis de var uden midler, med frihedsstraf. Såfremt drabsmanden under flugten indfandt sig hos sin husbond, skulle denne sørge for, at han blev pågrebet. I øvrigt kunne den, der ville forfølge en misdæder forlange, at hans husbond tog ham i forvaring. Hvis husbonden vægrede sig derved, og det lykkedes misdæderen at slippe bort, skulle husbonden straffes, 1-19-5.

Gentagelsen af de omtalte over 400 år gamle - reviderede - forskrifter må

tages som udtryk for, at man regnede med, at det ville være muligt at opretholde den tradition, hvorefter det var de forurettedes sag at pågribe gerningsmændene til de alvorligste forbrydelser og at gennemføre retssagerne imod dem.

Forud for Danske Lovs tid var der dog allerede sket et væsentligt indgreb i forskrifterne om behandling af tyverisager. Bestemmelsen om, at en tyv kun kunne slippe for at blive hængt, hvis det stjalne var mindre værd end en halv mark, var blevet iagttaget med megen nidkærhed, således at den kun blev fraveget, hvis den bestjalne gik i forbøn for tyven. Det fandt Christian IV urimeligt. I 1636 udstedte han en forordning, hvori han påtalte, at småtyverier mange steder i landet i strid med, hvad han tidligere havde befalet, fortsat blev straffet med døden. Han pegede på, at en halv mark efterhånden var blevet en ganske ringe værdi. Dertil føjede han, at den praksis, som han påtalte, var udtryk for en utilladelig foragt for menneskeliv.

Ved forordningen fik lensmændene, den tids amtmænd, indskærpet, at første gang begåede tyverier, og selv flere gange begåede småtyverier, ikke måtte føre til henrettelse. Når domme angående sådanne forhold lød på livsstraf eller på »fængsel og jern«, skulle de dømte sendes til flådens store arbejdsplads i København, Bremerholm. Hvis forbrydelsen var begået og pådømt på et adeligt gods, havde godsbesidderen ret til selv at fuldbyrde den formildede straf. Han kunne lade den dømte arbejde i lænker på godset. Hvis godsbesidderen ikke formåede dette, kunne han også sende den dømte til Bremerholm, eventuelt ved at overgive ham til lensmanden til videre foranstaltning.

Som berørt havde meget forandret sig siden landskabslovenes tid. Samfundsforholdene var blevet mere komplicerede, og der var blevet brug for en omfattende regulering ved lovmæssige forskrifter af forskellig art, rigslove og bestemmelser af blot lokal eller faglig betydning, stadsretter (bylove), landsbyvedtægter og håndværkeres laugsartikler m.v. Overtrædelser af disse bestemmelser ramte kun i begrænset omfang private forurettede, således at en eventuelt strafforfølgning måtte foranlediges ved offentlig påtale, iværksat af lensmænd eller byers borgmestre og råd m.fl.

I 1500-årene havde borgerkrig og andre krige forarmet store dele af befolkningen. Den katolske kirkes omsorg for fattige og syge var forsvundet ved reformationen, og meget andet havde bidraget til, at hele samfundet blev plaget af landstrygere og tiggere, der tit samledes i store skarer og ofte optrådte truende overfor omgivelserne. Foranstaltningerne overfor denne plage var et

kapitel for sig. I Christian III's såkaldte koldingske reces af 1558 hed det i kap. 62 om »trøglere«, at nødlidende, uarbejdsdygtige personer kunne få et tegn som bevis for, at de havde lov til at bede om almisser. Men de, der var raske og arbejdsdygtige skulle anvises arbejde eller forvises fra byerne. I gentagelsestilfælde skulle de tillige tilbørligt straffes. Det skulle stå enhver mand frit for at fange dem og holde dem til at arbejde og trælle for sig. Lensmændene skulle gribe dem på kongens og adelens godser, og købstadsmyndighederne ligeså, når de fandtes i købstæderne. Meningen var, at de skulle bruges til »trældom« og arbejde. I 1619 tog Christian IV sagen op ved en forordning, der navnlig angik lediggængere, som ikke ville tage arbejde for den løn, der blev tilbudt dem. Sammen med andre arbejdsdygtige løsgængere skulle de pågribes og stilles for retten, for at det ved dom kunne bestemmes, hvor mange måneder eller år, de skulle have pligt til at arbejde som fanger i jern, hvis de ikke i øvrigt havde gjort sig skyldige til højere straf. Derefter skulle lensmændene sende dem lænkedet til København. Domsakterne skulle sendes med, for at det kunne kontrolleres, at de ikke var dømt med urette. Straffen skulle udstås på Bremerholm.

Om fremgangsmåden ved de mange pågribelser, der efterhånden var foreskrevet, fandtes der intet lovbud. Bestemmelser, der skulle tjene til beskyttelse af menneskerettigheder, var sjældne. Et ejendommeligt udtryk for den holdning, man kunne opleve, findes i et åbent brev, som Christian IV i 1612 sendte til bønderne i Varbergs len (Skåne). Heri fik de besked om, at lensmanden havde modtaget befaling om, at bønder, der udviste ulydighed mod ham, skulle hænges uden rettergang og dom.

Fra Danske Lov til Grundloven

I det vidtløftige forord til Danske Lov blev det meddelt, at loven kun skulle indeholde, bestemmelser, der kunne blive af varig betydning. Med denne begrundelse udelod man alt, hvad der blot angik »Politien«. Ved ordet »Politien« forstod man under et alt, hvad der havde at gøre med orden og hensigtsmæssighed i samfundsforholdene, som det let kunne være ønskeligt at få ændret med tidernes skiften. Man tilkendegav den hensigt at samle forskrifter af denne art i en særlig lovebog, en »Politieordning«, der imidlertid ikke blev til noget. Indholdet skulle nok have været bestemmelser svarende til, hvad der nu findes i næringslovgivning og i politivedtægter og forskellige andre vedtæg-

ter. »Politieordningen« skulle måske også have omfattet forskrifter om politiets organisation og virke.

Af megen større betydning end den udeblevne »Politieordning« var det, at man i tiden omkring Danske Lovs tilblivelse gik i gang med at få retshåndhævelsen gjort mere effektiv - i hvert fald for Københavns vedkommende. I 1682 fik byen en politimester, hvis opgaver blev fastlagt ved en flere gange, navnlig i 1891, ændret instruks. Oprindeligt var det meningen, at han skulle være overpolitimester for hele landet, men det blev forandret til, at han alene skulle være rådgiver for de herreds-, by- og birkefogder, der stod for den politimæssige virksomhed i provinsen.

Som et modtræk mod de meget ofte forekommende tyverier blev der i 1686 oprettet en inkvisitionskommission, hvori civile og militære myndigheder var repræsenteret. Den skulle undersøge tyverisager, der efter opklaring skulle sendes til pådømmelse ved de domstole, der var de skyldiges værning. Kommissionen var indtil 1771 berettiget til at anvende »moderat« tortur f.eks. brug af tommelskruer for at fremkalde tilståelser. Den havde sit eget varetægtsfængsel, det berygtede Stokhus ved Østervold.

Oprettelsen af et vægterkorps tjente til at imødegå forbrydelser og uroligheder på byens gader, selvom korpsets vigtigste opgave var at tænde og slukke gadelygterne.

Den betydeligste indsats bestod i udarbejdelsen af en forordning af 1701 om »Politens Administration«, der skulle forny og forbedre den dagældende instruks for politimesteren. Den blev med ændringer det lovmæssige grundlag for Københavns politi indtil 1863. Politimesteren fik ved sin side en politifiskal, der skulle sørge for at tilrettelægge behandlingen af politisager, og han fik bemyndigelse til at ansætte et antal betjente, der hver for sig skulle overvåge et af de distrikter, som byen blev delt i.

Politimesteren blev beføjet til at afgøre visse småsager, men ellers skulle overtrædelser af politilovgivningen pådømmes af den ved forordningen indførte politiret, der skulle have en højtstående embedsmand til formand og i øvrigt bestå af repræsentanter for byens domstole, bystyret og militæret. Politimesteren skulle forelægge sagerne for retten, men han skulle trække sig tilbage under forhandlingen om afgørelserne. Politiretten skulle også fungere som klageinstans over politiet. Klager skulle undergives en egentlig retslig behandling. Som genstand for eventuelle klager nævntes bl.a. uberettigede arrestationer.

Man håbede på, at politiretten ville kunne arbejde hurtigere end de indtil da

Vignet fra Jakob Davidsens »Fra det gamle København«. Illustrationen viser, hvordan det formentlig har set ud, når de gamle vægttere havde anholdt en person, der herefter skulle transporteres til byens arrest.

eksisterende domstole, men det blev ikke tilfældet. Derfor blev retten efter få års forløb ophævet og erstattet af et »Politie- og Commerce - collegium«. Dermed begyndte en række af mislykkede forbedringsforsøg, der endte i 1793 med oprettelse af en ny politiret.

I begyndelsen havde man forestillet sig, at politiet intet skulle have at gøre med justitssager, sager angående egentlige forbrydelser, der alene skulle varetages af byfogden og hans personale. Det var en beskeden undtagelse herfra, at politiet i 1687 fik adgang til at foretage anholdelser i anledning af tyveri - og hor! - når den skyldige kunne tages på fersk gerning. Den anholdte skulle uden sagsbehandling overgives til byfogden. Efter 1691 kunne politiet selv tilbageholde tyve, der var taget på fersk gerning, men de skulle løslades »om andendagen«, hvis der ikke forinden var rejst påtale.

Det næste blev, at politiet efter 1701 kunne pågribe enhver under udførelse af en eller anden forbrydelse. Hvis politiet iøvrigt kom til kundskab om en forbrydelse, skulle den domstol, der var gerningsmandens værning, underrettes, og hvis dette førte til en beslutning om pågribelse, skulle politiet være behjælpeligt med at foretage den. I 1741 blev det pålagt politimesteren at indkalde en person til forhør, når der var indgivet anmeldelse imod ham for en forbrydelse. Hvis han udeblev, skulle han anholdes. Således vandt politiet efterhånden fodfæste indenfor kriminalitetsbekæmpelsen.

I 1771 blev der oprettet en ny domstol, Hof- og Stadsretten, til afløsning af de forskellige retter, som sager indtil da havde skullet fordeles imellem, under hensyntagen til parternes stand. Det blev bestemt, at en af rettens assessorer nu, som kongens foged, skulle stå for de opgaver, som påhvilede en byfoged »udenfor hans dommerembede«. Det blev således hans pligt at træffe beslutninger om anholdelser og fængslinger. Samme år fik inkvisitionskommissionen adkomst til, med henblik på eventuel fængsling, at begære pågribelse af en person, der kunne være medskyldig i et tyveri, som kommissionen beskæftigede sig med. Begæringen skulle rettes til kongens foged, ikke direkte til politiet.

Ved midten af århundredet begyndte der en betydningsfuld forandring af den kriminelle retspleje. Den blev efterhånden inkvisitorisk, idet ansvaret for sagernes opklaring blev lagt på dommerne. Tidens lov om strafferetsplejen af 1751 indeholdt intet om de under sagernes forberedelse anvendelige frihedsberøvelser. De blev betragtet som rene politianliggender. Herfra skete der en vis afvigelse i 1796, da det ved en forordning om »Rettens vedbørlige og hurtige Pleje« blev bestemt, at når nogen var blevet pågrebet og fængslet på grund af en misgerning eller forbrydelse, skulle den vedkommende retsbetjent (dommer) inden 24 timers forløb holde forhør over ham og tillige modtage forklaringer fra alle, der var tilstede og som kunne give oplysninger om sagen. Undersøgelsen skulle uden afbrydelse fortsætte, indtil enhver, der kunne bidrage med oplysninger, var afhørt. Når dette var sket, skulle beskrivelsen uopholdeligt sendes til øvrigheden, der straks skulle udnævne anklager og forsvarer. Bestemmelsen sigtede alene mod, at arrestantsager blev hurtigt behandlet. Retten fik ingen adgang til at underkende den foretagne fængsling.

Karakteristisk for tiden fra 1701 indtil midten af 1800-tallet var fremkomsten af en meget omfattende politilovgivning, der ikke alene skulle gælde for København men også tildels for provinsen. Ved 1700-forordningen indledte man brugen af ordene »Arrest« og »anholde« i stedet for »Forvaring« og »gri-

be«. De mange forbud mod forskellige handlemåder mundede ud i, at overtrædere skulle anholdes. Det tager sig nærmest ud, som om anholdelsen - eventuelt sammen med en mindre bøde - skulle være den endelige afgørelse af små sager. Det var forudset, at der i nogle tilfælde kunne blive tale om arrestation, men i så fald skulle bosatte personer have lov til at slippe for dette, hvis de kunne stille borgen.

Selve forordningen indeholdt ligesom den tidligere instruks for politimesteren en række påbud til ham om at imødegå krænkelser af religionen, den borgerlige orden og sædeligheden. De efterfølgende bestemmelser fremkom under skiftende betegnelser, plakater m.v. De angik mange vidt forskellige forhold. Som nogle eksempler kan nævnes, at anholdelser kunne foranlediges ved betleri, ved at en person med urette foregav at høre til politiet, ved at nogen undlod at lukke op, når en vægter gentagne gange bankede hårdt på døren og derefter blev overfaldet med skældsord, ved at »urenlighed« blev smidt ud på gaden eller kørt bort i utætte vogne, ved beskadigelse af klokker, der var anbragt ved broerne, ved at bønder kørte for hurtigt i gaderne og ved uroligheder mellem tilskuerne under opførelser i det kongelige teater.

Ved en forordning af 1793, der skulle tjene »en forbedret Politie- indretning i København«, blev der som før nævnt påny indført en politiret i byen. Ved oprettelsen blev det bestemt, at politimesteren skulle være dens justitiarius, men det blev ændret i 1809, da embederne som politimester og formand for politiretten blev adskilt.

Det blev bestemt ved en »plakat«, hvori det blev oplyst, at kongen havde bemærket, at der var blevet tildelt politimesterembedet så mange og så forskelligartede opgaver, at han fandt det passende, at man adskilte øvrighedsforanstaltningerne fra det, som vedkom den egentlige retspleje. De første skulle påhvile politimesteren, medens det, som hørte til retsplejen, skulle henhøre under justituari.

Det blev udtrykkeligt bestemt, at politimesteren måtte »belægge med arrest« (fængsle) enhver person, som han fandt det fornødent at sikre sig. Denne hans embedshandling skulle ikke »påkendes« af politiretten, selvom den sag, der havde foranlediget arrestationen, senere skulle behandles af denne ret. En eventuel klage over arrestationen skulle rettes til kancelliet, som skulle henvise den til behandling i Højesteret eller forelægge den for kongen til resolution. Under behandling af en sag i politiretten tilkom det justituarius efter omstændighederne at dekretere arrest, og at lade personer afhente til fremmøde i retten.

Otto Himmelstrup Hvidberg. Den første med titel af politidirektør. Demonstrerede under »Jødefejden« i 1819, at han ikke var sin opgave voksen, og han blev afskediget »i nåde« den 1. januar 1820.

Delingen af øvrighedsopgaver og retslige opgaver mellem politimester og en selvstændig justituarus varede kun til 1814. Så overtog politimesteren igen posten som formand for politiretten. (Samme år fik han titlen politidirektør).

I god overensstemmelse med 1793-forordningens hensigt blev der i 1800 udarbejdet instrukser for politibetjente og vægtere. I politibetjentenes instruks hed det, at når omstændighederne gjorde det nødvendigt, måtte de anholde den eller de skyldige, men med arrest måtte de ingen belægge uden efter ordre fra politikammeret.

Vægterne, der allerede i 1761 havde fået beføjelse til at anholde lovovertrædere, fik en grundig påmindelse om korrekt optræden og energisk indskriden mod ulovlig adfærd. De fik pålæg om at hjælpe hinanden, når der skulle foretages anholdelser. En tilføjelse hertil gik ud på, at hvis nogen tilbød en vægter drikkepenge for at slippe for at blive anholdt, måtte vægteren gerne tage mod pengene, men anholdelsen skulle alligevel finde sted.

I 1815 blev den københavnske politistyrke forøget med 6 politiassistenter,

der fik ret til at foretage anholdelser, men ikke arrestationer. Ved en noget senere instruks blev der dog tilføjet, at hvis politiassistenterne, eller deres betjente, anholdt nogen ved nattetid, måtte de dog lade den pågældende anbringe i politiarresten, indtil politidirektørens resolution kunne opnås den følgende dag. Hvis den anholdte gjorde krav på straks at blive bragt til politidirektørens bopæl, skulle dette krav efterkommes.

Enevældens sidste lov om retsvæsenet i København blev en forordning af 1845 om oprettelsen af en kriminal- og politiret, der kom til at bestå lige til 1919. Den afløste på en gang hof- og stadsretten som første instans i københavnske straffesager og politiretten. Det blev bestemt, at den øvrighedsmyndighed, som med hensyn til det københavnske kriminalvæsen hidtil havde været tillagt hof- og stadsretten, eller den som kongens foged beskikkede assessor, skulle overgå til politidirektøren. Dermed blev efterforskningen, både med hensyn til straffesager og politisager, tillige med anvendelsen af tvangsmidler forud for retssagen, rene politianliggender. Det blev politidirektørens sag at afgøre, om sager skulle søges fremmet til dom og i bekræftende fald at beskikke anklager og forsvarer. Under behandlingen af løbende sager kunne rettens dommere også foreskrive arrestation.

Fra Grundloven af 1849 til nu

I Grundloven af 1849 blev det ved § 85 bestemt, at enhver, der blev anholdt, inden 24 timer skulle stilles for en dommer. Hvis den anholdte ikke straks kunne sættes på fri fod, skulle dommeren ved en af grunde ledsaget kendelse, der skulle afgives snarest muligt og senest inden 3 dage afgøre, at (om) han skulle fængsles, og hvis han kunne løslades mod sikkerhed, bestemme dennes art eller størrelse. Kendelsen kunne straks særskilt indankes for højere ret. Ingen måtte underkastes varetægtsfængsel for en forseelse, som kun kunne medføre straf af pengebod eller simpelt fængsel (senere: bøde eller hæfte). Denne bestemmelse er gentaget i de senere grundlove - i Grundloven af 1953 som en del af en mere omfattende forskrift om beskyttelse af frihedsret, § 71.

Ved de anvendte ord tog man afstand fra enevældens opfattelse af anholdelse og fængsling som blot praktisk begrundede politiforanstaltninger, der ikke måtte undergives domstolenes bedømmelse og eventuelle underkendelse. Virkeligheden kom dog kun i ringe omfang til at svare til hensigten. Så snart man befandt sig udenfor København, var dommeren og politimesteren en og samme person.

Løsningen på dette problem skulle komme med en hurtig gennemførelse af grundlovsbestemmelsen i § 70, hvorefter der ved lov skulle tilvejebringes en adskillelse af domstole og forvaltning. Denne bestemmelse hørte til de såkaldte løfteparagraffer, der i øvrigt gik ud på, at der skulle gennemføres offentlighed og mundtlighed i retsplejen og indføres nævningebehandling af sager om misgerninger og sager om politiske lovovertrædelser.

Der var sikkert ingen i den grundlovgivende rigsforsamling, der forestillede sig, at gennemførelsen af de lovede reformer skulle vare 70 år, men det blev tilfældet. Den anden halvdel af 1800-tallet var opfyldt af politiske stridigheder, der blokerede for meget påkrævet lovgivningsarbejde.

Der kom ingen retsplejelov ud af et par udkast, hvoraf det ene nåede at blive forelagt som lovforslag for Folketinget, hvorfra det ikke kom videre. Et par love blev både vedtagne og stadfæstede i 1908 og 1909, uden at de, på grund af særlige omstændigheder, kom til at træde i kraft. Reformerne kom først med retsplejeloven af 1916, der trådte i kraft i 1919.

Det var ikke alene de provinsielle retsbetjentes dobbeltstilling som dommere og politimestre, der gjorde det uden mening, at de som dommere skulle have forelagt de foretagne anholdelser. Det var af langt større betydning, at alle dommere, der skulle undersøge straffesager, var bundet af inkvisitionsprincippet lovfæstede forskrift om, at det var deres opgave at skaffe beviserne, og om muligt at få de sigtede til at tilstå. Fængslinger og forlængelser af fængselsophold var praktiske, og alt for ofte benyttede, midler til at fremtvinge tilståelser. Man talte om, at arrestanter »sad på bekendelse«. Fængslingsfrister kendtes ikke, og om beskikkelse af forsvarer blev der først tale ved tiltalerejsningen.

Nogle eksempler på alvorlige misbrug af fængslinger findes omtalt i dette tidsskrift, 1984 s. 29: »Ildebrandskommissionerne. Hvem var Sylow?« og 1988 s. 33: »Politiadvokatens oprindelse. Retsreformen i København«.

I det lange tidsrum mellem Grundlov og Retsplejelov kom der i 1863 og 1871 to love om politiet henholdsvis i og udenfor København. De indeholdt ens bestemmelser om anholdelse: »Enhver, der er ansat ved det udøvende politi, kan anholde den, som i hans påsyn har gjort sig skyldig i en forbrydelse, eller umiddelbart efter dens udøvelse eftersættes som gerningsmand, eller hvem han med skellig grund har mistænkt for at have begået en sådan Ligeledes kan enhver ved politiet ansat anholde den, som har begået en forseelse mod den offentlige orden, og som må befrygtes ellers at ville unddrage sig det ham for en sådan forseelse påhvilende ansvar, såvelsom personer, der

have været straffede for ejendomsforbrydelser, betleri eller løsgænger, når de må formodes ikke at have lovligt erhverv, og når de ikke på forespørgsel kunne gøre rede for, hvorledes de ernære sig«.

(Mere knudret kunne det vel vanskeligt udtrykkes).

Da Retsplejeloven trådte i kraft, opnåede man et stort fremskridt. Det gjaldt både retsvæsenets organisation, den borgerlige retspleje og strafferetsplejen. Hvor lovgrundlaget for de straffeprocessuelle frihedsindgreb hidtil for en stor dels vedkommende havde bestået i forordninger fra enevældens tid, fik man nu samlede, almengyldige og lettere forståelige regler, der byggede på samtidens egne ideer. Selv om bestemmelserne må være velkendte af de fleste af læserne, skal de gengives her i store træk. De er jo allerede blevet historiske.

Når man ser bort fra forskriften om anholdelse på grund af en mistænks udeblivelse fra et retsmøde, som han var tilsagt til, var hovedreglen, at anholdelse af en mistænkt person kunne besluttes af retten, 1) når han strejfede om uden midler til lovligt underhold, eller han ikke havde bopæl eller varigere opholdssted i riget, eller var en ubekendt, hvis navn og opholdssted man ikke havde og ikke kunne skaffe sig antagelige oplysninger om, og 2) mistanken angik et forhold, der var undergivet statsadvokatens tiltale, eller var en overtrædelse af en af nogle særligt nævnte lovbestemmelser.

Det var her en forudsætning, at det, hvis betingelserne for at opnå en fængselskendelse ikke fuldstændigt var til stede, efter omstændighederne måtte skønnes fornødent at sikre den pågældendes tilstedeværelse eller afsondring fra samkvem med andre.

Politiets mulighed for at foretage anholdelse, uden at der på forhånd forelå en retslig beslutning, fremtrådte som en nødløsning, anvendelig i tilfælde af, at øjemedet kunne forspildes, hvis man skulle afvente rettens afgørelse. I en sådan situation måtte politiet anholde personer hørende til de foran under 1) nævnte grupper, når de kunne mistænkes for at have begået en forbrydelse, der var offentlig forfølgning undergivet, og af andre personer, når de blev truffet under udførelsen af en sådan forbrydelse, eller der var bestemte grunde til at mistænke dem for at have begået nogen af de foran under 2) omtalte forbrydelser.

Private havde samme anholdelsesret som politiet, når talen var om personer, der blev antruffet under udførelsen af en forbrydelse eller på friske spor.

Bestemmelserne om den anholdtes fremstilling for en dommer gentog og supplerede Grundlovens forskrifter derom.

Fængsling skulle kun kunne finde sted i kraft af en retskendelse, der først

kunne afsiges, efter at den pågældende var ført for en ret, medmindre dette var forhindret ved hans ophold i udlandet eller ved en anden særlig omstændighed. Fængsling kunne kun besluttes, når der forelå skellig grund til at antage, at den sigtede havde gjort sig skyldig i en forbrydelse, hvor for straffen efter det foreliggende kunne skønnes at blive højere end bøde eller simpelt fængsel.

Hertil skulle komme, at den sigtede enten hørte til de under 1) nævnte personer, eller sigtelsen angik en af de under 2) anførte forbrydelser, og endeligt, at a) der var føje til at antage, at han ville unddrage sig ansvaret ved at flygte eller skjule sig, eller at han ikke ville møde til den domsforhandling, hvortil han blev indkaldt, eller b) der var særlig grund til at frygte for, at han på fri fod ville gentage eller fortsætte sin forbryderiske virksomhed, eller c) der var særlig grund til at antage, at han ville bestræbe sig for at modvirke undersøgelsen ved at fjerne gerningens spor eller påvirke medsigtede eller vidner til at afgive urigtig forklaring eller på anden lignende måde.

Hvis retten besluttede fængsling under efterforskning af en sag, skulle den i forbindelse dermed fastsætte en bestemt tidsfrist, inden hvis udløb forundersøgelse måtte begæres eller tiltale være rejst. Denne frist kunne dog forlænges efter påtalemyndighedens begæring.

Til disse bestemmelser sluttede der sig et omfattende sæt regler om behandlingen af varetægtsfanger.

Efter 1916-loven fik den sigtede under visse vilkår beskikket en forsvarer i forbindelse med fængslingen. De indskrænkende vilkår faldt bort efter nogle års forløb. Bestemmelserne om anholdelse og fængsling bevarede med få ændringer deres gyldighed gennem ca. 60 år. Den væsentligste ændring skete ved indførelsen af den såkaldte retshåndhævelsesarrest, en fængsling begrundet ved den strafbare handlingens betydelige grovhed.

Trods al den anerkendelse, som det gennemførte lovgivningsarbejde fortjente, blev der efterhånden stillet en del kritiske spørgsmål om, hvilke praktiske virkninger, det havde haft. Det havde været tilsigtet, at brugen af varetægtsfængsel skulle reduceres, men i den henseende var der ikke opnået ret meget. Emnet blev taget op af et udvalg, der i 1974 afgav en betænkning om anholdelse og fængsling, der indeholdt en grundig og fordomsfri analyse af retstilstanden på dette område, tillige med forslag til lovændringer, der blev taget til følge i 1978.

Kravet om at beslutninger om anholdelser i hovedsagen skulle træffes af retten - hvad der i praksis slet ikke havde været tilfældet - blev opgivet, men der blev tillagt politiet en ret til i givet fald at indhente en retslig afgørelse.

Enecelle i Vestre fængsel 1924.

Overtrædelser af vilkår i betingede domme og andre påbud kan imødegås med anholdelse og fængsling.

Brugen af varetægtsfængsel forudsætter nu, at der er begrundet mistanke om, at en sigtet har begået en offentlig påtale undergiven lovovertrædelse, der efter loven kan medføre fængsel i 1 år og 6 måneder eller mere.

Med hensyn til de yderligere betingelser for varetægtsfængsling, er reglerne om retshåndhævelsesarrest blevet præciserede. Varetægtsfængsel kan anvendes, når der foreligger en særligt bestyrket mistanke om, at en sigtet har begået en offentlig påtale undergiven lovovertrædelse, der efter loven kan medføre fængsel i 6 år eller derover, og hensynet til retshåndhævelsen efter oplysninger om forholdets grovhed skønnes at kræve, at sigtede ikke er på fri fod, eller der er tale om overtrædelse af straffelovens § 119, stk. I, §§ 44-246,

§ 250 eller § 252, og denne overtrædelse efter oplysningerne om forholdets grovhed kan ventes at ville medføre en ubetinget dom på fængsel i mindst 60 dage, og hensynet til retshåndhævelsen skønnes at kræve, at sigtede ikke er på fri fod.

Varetægtsfængsel kan ikke anvendes, hvis lovovertrædelsen kun kan ventes at medføre straf af bøde eller hæfte, eller hvis frihedsberøvelsen vil stå i misforhold til den herved forvoldte forstyrrelse af sigtedes forhold, sagens betydning og den retsfølge, som kan ventes, hvis sigtede findes skyldig.

Om fængslingsfristerne er det bestemt, at de skal være så korte som muligt, og at den i forbindelse med selve fængslingen fastsatte frist ikke må overstige 4 uger. Det samme gælder de tidsrum, hvormed fristen eventuelt forlænges.

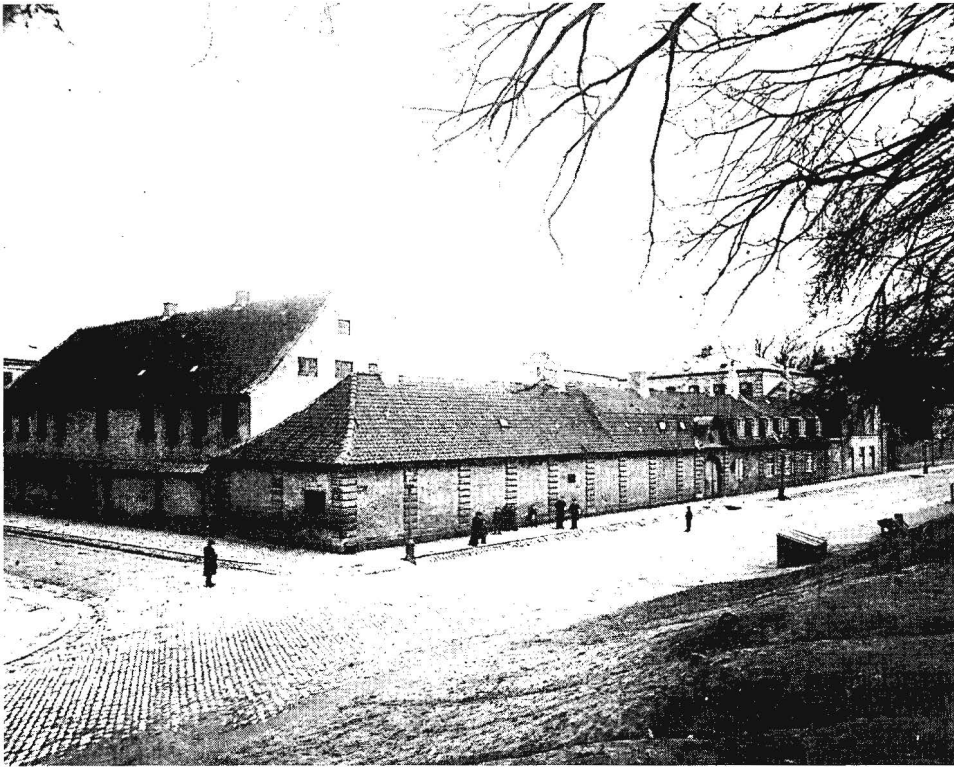
Arrestforhold

Da Frederik Stuckenberg (1832-1899) for 100 år siden skrev to bøger om det danske fængselsvæsens historie i perioderne 1550-1741 og 1742-1839, gav han i et afsluttende kapitel en skildring af arrestvæsenet i enevældens sidste tid. De giver et stærkt indtryk af, hvad det den gang betød at blive »belagt med arrest«. Fra en ældre tid har man en beretning fra en mand, der i 1677 havde siddet i 8 uger som arrestant i Stokhuset. Heri har han omtalt den ulidelige stank, snavset og utøjjet, som havde plaget ham skrækkeligt. Der er grund til at tro, at forholdene ikke har været bedre andetsteds.

Efter at en humant indstillet englænder, John Howard, henimod slutningen af 1700-tallet havde besøgt og kritiseret de danske fængsler, blev der påbegyndt forskellige forbedringer som f.eks. anskaffelse af madrasser, som arrestanterne kunne sove på i stedet for på det bare gulv. Der kom lidt mere gang i reformerne, efter at regeringen ved en forordning af 1793 havde fastlagt retningslinier for bedre indretning af arresterne. De gik ud på, at arresthusene skulle være af murværk, og at de indre vægge også skulle være murede og desuden være beklædt med planker.

Arrester i mørke og fugtige kældere skulle nedlægges. Belysningsforholdene skulle forbedres, og ler- og stengulve burde erstattes af bræddegulve. Der burde indføres tilgiterede vinduer af glas i stedet for de indtil da brugte åbne huller i ydermure. Endeligt var det meget påkrævet at få tilvejebragt tålelige toiletforhold.

Hensigterne var gode, men pengemidlerne små. Derfor kom forbedringerne mange steder til at vare i årevis. Det tog dog næppe lang tid, før forskelli-

Stokhuset ved Østervold i København.

ge mindre bekostelige forbedringer kunne gennemføres, særligt med hensyn til rengøring. Det vigtigste var, at det blev påbudt, at unge arrestanter («under kriminal lavalder«!) skulle holdes afsondrede fra ældre, grove forbrydere. De skulle også være genstand for en vis omsorg, særligt med hensyn til renlighed og undervisning.

Den interesse for en bedre behandling af varetægtsfanger, der havde ført til 1793-forordningen, gjorde sig fortsat gældende i idealistiske kredse. I Odense fandtes der et »Selskab til at frelse tabte Borgere«, som i 1797-98 offentliggjorde beretninger om fynske arresters tilstand. Som et eksempel – ikke det værste – kan beskrivelsen af arrestforholdene i Fåborg nævnes.

De to arrester for kriminelle fanger fandtes »i jorden« under rådhuset. Den ene var på ca. 8 og den anden på ca. 9 kvadratmeter. Nedgangen syntes at have været fra et rum i rådhuset, hvorfra lyset også faldt ned gennem et lille hul.

Lænker fra arresten i Rudkøbing rådhus.
Lænkerne findes i dag på Langelands mu-
seum.

Desuden var der i hver af arresterne et firkantet hul, der vendte ud mod gaden. Gulvene var af ler. Der fandtes sengesteder med madrasser og tæpper. Varme og »natskrin« blev ikke omtalt i beretningen.

Fra Fyn kunne der senere meldes om et smukt initiativ. En fornem godsejer oprettede i 1837 et legat til opførelse af nye, velindrettede varetægtsfængsler i Odense. Legatstifteren ønskede at tage del i bekæmpelsen af den demoraliserende virkning af fangers anbringelse i slette og uhyggelige arrester.

En fyldig skildring fra 1830 af arresterne i Viborg vidner om, at 1793-forordningen og forskellige senere forskrifter om forbedringer ikke havde ført til noget nævneværdigt. Af beretningens indhold skal alene omtalen af toiletforholdene gengives.

I hvert rum fandtes der, udover senge, intet andet møbel end en rund balje, der tjente som latrin. Baljerne blev efter årstiden tømt hver anden eller tredje dag. Fra dem bredte der sig en forfærdelig stank, der satte sig i klæderne og gjorde det utåleligt at komme i nærheden af arresterne. Den luft, der udefra kom til rummene, var forpestet af en mødding, der lå i et hjørne af gården.

I 1839 tiltrådte kongen et andragende fra den få år tidligere oprettede rådgivende stænderforsamling i Roskilde om, at samtlige daværende arresters tilstand skulle undersøges. Andragendet var sikkert foranlediget af en henvendelse fra en behjertet sjællandsk herredsfoged, der klagede over, hvor få og små fremskridt 1793-forordningen havde medført. Han fandt, at arrestanterne allerede var blevet hårdt straffet, før deres sag var afgjort. Han skildrede forholdene i tidens svulstige stil: »I de fleste (arrester) ville vi finde ulykkelige tyngede med svære lænker, gennembævende af kulde, indåndende latrinernes pestagtige luft, ofte hungrende ... sukkende under sjæls- og legemslidelser, sidste derved forøgede (af), at de mangle al beskæftigelse ... anseende i de fleste tilfælde overgangen til strafanstalterne som et stort gode«.

Til omtalen af de tyngende, svære lænker må bemærkes, at man efter 1793 havde fået arresternes sikkerhed forøget så meget, at man ikke behøvede at lænke arrestanter for at hindre dem i at flygte, men kancelliet måtte i 1835 forbyde retsbetjentene at lægge »inkvisiter« i lænker for at fremkalde tilståelser.

Undersøgelsen, der navnlig rettede sig mod arrestrummene, kom til at omfatte 80 provinsielle arresthuse med henved 500 afsondrede lokaler, hvori der i alt gennemsnitligt befandt sig ca. 600 fanger. De fleste rum fandtes for små og på forskellige måder uhensigtsmæssige. Opvarmningen var mange steder så mangelfulde, at arrestanterne måtte beskytte sig mod kulde ved at blive i sengene dagen lang. I mange tilfælde var toiletforholdene stadigvæk for dårlige. De fleste steder havde arrestanterne opnået mulighed for at komme ud i frisk luft, eventuelt ved at arrestforvareren tog dem med ud på åbne steder.

Der var i rimeligt omfang skaffet dem beskæftigelse. I det store og hele kunne der konstateres fremgang.

Stuckenberg nåede ikke frem til at kunne oplyse, hvad den store undersøgelse førte til.

Kilder og litteratur

H. Matzen: Den Danske Retshistorie, offentlig ret 1-3, 1898.

Danmarks gamle love i oversættelse v. *Erik Kroman* og *Stig Juul*, 1945.

Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660, ved *V. A. Secher*, 1881-86.

J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Den danske politiret, 1825 og 1828.

C. Goos: Den danske kriminalproces (autograferet), 1888.

H. Munch-Petersen: Retsreformen med hensyn til vor strafferetspleje, 1902.

Betænkning nr. 728 af 1974 om anholdelse og varetægt.

F.: *Stuckenbe, g*: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, 1893 og Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839, 1896.

De i teksten anførte lovbestemmelser.